

УДК 346.9

ПОНЯТТЯ УЧАСНИКА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУ

Тетяна СТЕПАНОВА,

кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри адміністративного та господарського права
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

SUMMARY

The subject of article is a systematization and critical analysis of the different points of view of scientists on the definitions of the notion of “the participant of the procedure”. The author makes conclusion that the judge (the panel of judges) and persons vested by the law by the procedural rights and duties able to provide the information necessary to resolve the concrete commercial court case are the participants of the commercial procedure. The alternative terms “the participant of the commercial trial”, “the person taking part at the case”, “the subject of procedure”, “the subject of the procedural relations” may be used only as synonyms of the term “the participant of the commercial procedure” without any contraposition by the sense or structure.

Key words: commercial procedure, trial, participant of the commercial procedure, participant of the commercial trial, subject of procedure.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено систематизації та критичному аналізу різноманітних думок науковців щодо визначення поняття «учасник процесу», відмежування цього поняття від інших суміжних понять для визначення дефініції «учасник господарського процесу». Автор доходить висновку, що учасниками господарського процесу є суддя (колегія суддів) та особи, які наділені законом процесуальними правами й обов'язками та можуть надати інформацію, необхідну для вирішення конкретної господарської справи. Терміни «учасники господарського судочинства», «особи, які беруть участь у справі», «суб'єкти процесу», «суб'єкти процесуальних правовідносин» можуть використовуватися лише як синоніми поняття «учасники господарського процесу», без протиставлення останньому ані за змістом, ані за структурою.

Ключові слова: господарський процес, судочинство, учасник господарського процесу, учасник господарського судочинства, суб'єкт процесу.

Постановка проблеми. Дослідженням поняття «учасник процесу» присвятили свої праці багато відомих вчених різних галузей правової науки. У філософії права вказану дефініцію досліджував В.С. Нерсисянц, у теорії держави і права – С.С. Алексєєв, О.В. Малько, М.І. Матузов, О.Ф. Скакун, Р.О. Халфіна, Л.С. Явич, у кримінальному процесі – М.І. Бажанов, Ю.М. Грошевий, К.Б. Калиновський, О.Б. Муравін, В.М. Тертишник, в адміністративному праві – А.М. Бандурка, О.В. Крикун, О.В. Кузьменко, Н.Г. Салищева, А.В. Шалагінова, у цивільному процесі – Н.О. Артеб'якіна, С.С. Бичкова, у господарському (арбітражному) процесі – І.А. Балюк, Г.М. Вулах, В.М. Дем'як, Д.М. Притика, М.І. Тігов, О.М. Чапля, В.С. Щербина та інші дослідники.

При цьому єдності позиції дотепер не знайдено. На жаль, у чинному Господарському процесуальному кодексі України (далі – ГПК України) також не надається поняття «учасник господарського процесу», у зв'язку з чим **актуальність теми** зберігається.

Переоцінити значення цього інституту неможливо. Без визначення становища учасника в процесі – позивач або відповідач, експерт або прокурор – неможливо визначитися з його правовим становищем (правами, обов'язками та відповідальністю за невиконання цих обов'язків). Кожна особа має право знати повний обсяг своїх повноважень у процесі з метою відповідного їх використання, захисту прав і законних інтересів.

З урахуванням вищевказаного, метою статті є систематизація та критичний аналіз різноманітних думок науковців щодо визначення поняття «учасник процесу», відмежування цього поняття від інших суміжних понять для визначення дефініції «учасник господарського процесу».

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення вказаної мети перш за все варто зауважити, що в усіх без винятку галузях процесуального права нескінченно точається суперечки навколо співвідношення понять «суб'єкт» і «учасник» процесу. Аналізуючи позиції авторів щодо співвідношення вказаних понять, потрібно зазначити, що їх можна поділити на декілька таборів: 1) прихильників ототожнення цих понять; 2) прихильників позиції більш широкого змісту поняття «суб'єкт», порівняно з поняттям «учасник»; 3) прихильників позиції більш вузького змісту поняття «суб'єкт», порівняно з поняттям «учасник»; 4) прихильників розмежування понять «суб'єкт процесу» й «учасник процесу»; 5) дослідників, які не вважають вказану проблему актуальною та акцентують увагу на інших термінологічних аспектах. Розглянемо позиції представників кожного з таборів.

1. Прихильниками ототожнення понять «суб'єкт» і «учасник» варто назвати Н.О. Артеб'якіну, С.С. Алексєєва, О.В. Малько, М.І. Матузова, О.Б. Муравіна, О.Ф. Скакун. Зокрема, С.С. Алексєєв вказує, що *суб'єкт* правовідносин – це реальний *учасник* цих правових відносин [1, с. 140]. О.Ф. Скакун зазначає, що для того, щоб стати *суб'єктом* (учасником правовідносин), потрібно бути суб'єктом права, тобто мати правосуб'єктність [2, с. 62]. В.С. Нерсисянц указує, що особа як суб'єкт права в абстрактній формі персоніфікує сутність права у сфері його існування. Суб'єкт лише тому і є правовим суб'єктом, оскільки уособлює правову сутність і виступає її активним реалізатором [3, с. 44]. О.Б. Муравін зазначає, що «не можна бути суб'єктом процесу та не бути учасником процесу, та навпаки, бути учасником процесу та не бути суб'єктом процесу» [4, с. 76].

Н.О. Артебякіна слушно зазначає, що, ураховуючи лексичні значення слів «суб'єкт» і «учасник», логічно стверджувати, що помилки в уживанні словосполучення «учасник правовідношення» поряд із «суб'єкт правовідношення» немає. Інша справа, що більш традиційно вживання терміну «суб'єкт» саме при розгляді структури правовідношення. Суб'єкт розглядається як один із його елементів, як сторона в процесуальному правовідношенні. Тому вживання словосполучення «суб'єкт правовідношення» видається виправданим і більш удалим. Крім того, оперування терміном «суб'єкт» властиво науці процесуального права, а не закону. У зв'язку з викладеним, можна стверджувати, що вживання словосполучення «суб'єкт судочинства» також є не зовсім точним з тієї ж підстави [5, с. 13].

II. Прихильниками позиції більш широкого змісту поняття «суб'єкт процесу», порівняно з поняттям «учасник процесу», є І.А. Балюк, А.М. Бандурка, В.М. Дем'як, Е.Ф. Демський, О.В. Крикун, Р.О. Халфіна. Слід зауважити, що зазвичай такі науковці визначають учасника через використання терміна «суб'єкт».

Зокрема, В.М. Дем'як наполягає, що *учасниками* господарського процесу мають визнаватися ті його *суб'єкти*, які мають відповідний диференційований процесуальний статус [6, с. 16]. Досліджуючи правовий статус учасника господарського процесу, В.М. Дем'як зазначає, що під ним необхідно розуміти суб'єктів господарського процесу, які мають процесуальну правоздатність і дієздатність і наділені диференційованим комплексом прав та обов'язків залежно від їх правового зв'язку й інтересу до розглядуваної господарського судом справи [6, с. 16]. І.А. Балюк наголошує, що учасники господарського процесу – це суб'єкти, дії яких можуть сприяти правильному і швидкому розгляду спору, захисту прав і охоронюваних законом інтересів господарюючих суб'єктів [7, с.44]. Однак це визначення не враховує обов'язкового наділення такого суб'єкта процесуальними правами та обов'язками. Крім того, не завжди рішення суду захищає господарюючих суб'єктів. Але ж у випадку розгляду справи, наприклад, за позовом АМК України нерідкі випадки винесення рішень на користь держави, а не суб'єкта господарювання. Е.Ф. Демський зазначає, що суб'єкти процесу можуть бути учасниками процесу за наявності відповідних юридичних фактів [8, с. 79]. О.Ф. Скакун акцентує, що відмінність суб'єктів права від учасників правовідносин полягає в такому: 1) суб'єкти права є потенційними учасниками правовідносин; 2) суб'єкти права можуть утілити (реалізувати) свої права й поза правовідносинами; 3) суб'єкти права (діти, душевнохворі) можуть водити лише правоздатністю, а для учасників правовідносин необхідна дієздатність. Від їхнього імені у правовідносинах виступають представники, щоб набути права та виконати обов'язки [2, с. 62].

Отже, на їхню думку, суб'єкти права не завжди можуть стати учасниками правовідносин, і в цьому їх суттєва відмінність. Варто зауважити, що всі вищевказані автори не використовують поняття «суб'єкт процесу», частіше використовуються терміни «суб'єкт» або «суб'єкт права». І це видається правильним.

III. Приблизником позиції більш вузького змісту поняття «суб'єкт», порівняно з поняттям «учасник», є К.Б. Калиновський, який наполягає, що учасники кримінального судочинства (процесу) – це всі особи, які беруть участь у кримінально-процесуальних правовідносинах, а суб'єкти кримінального процесу – це такі його учасники, кримі-

нально-процесуальні права яких дозволяють їм впливати на хід і результат кримінальної справи [9]. Отже, указаний автор вважає, що суб'єктами процесу є лише особи, які можуть впливати на хід справи, а учасники процесу – усі особи, які беруть участь у процесуальних правовідносинах.

IV. Із приводу розмежування понять «суб'єкт процесу» й «учасник процесу» заслуговує на увагу думка О.В. Кузьменко, яка вважає, що зазначені поняття перебувають у різних площинах знань. Учасники процесу – це онтологічна категорія, і кожен з них має розглядатися як правовий феномен, тобто бути абстрактним і об'єктивним відбитком реальних фактів участі тих чи інших осіб в адміністративному процесі. Суб'єкти процесу – категорія гносеологічна, вона сформована на базі відповідних правових феноменів у результаті дослідницьких зусиль і містить суб'єктивні погляди на властивості, що характеризують учасників в адміністративному процесі [10, с. 24].

V. Деякі автори вважають неактуальним спір про співвідношення вказаних понять і визначають їх через інші терміни.

Зокрема, часто дослідники використовують термін «особи, які беруть участь у справі». Так, С.С. Бичкова, замість терміна «учасник процесу», використовує словосполучення «особи, які беруть участь у справах позовного провадження» та визначає їх як наділених самостійною юридичною заінтересованістю, спрямованою на розв'язання матеріально-правового спору між сторонами, суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, які, реалізуючи принцип змагальності цивільного судочинства, учиняють у суді певні процесуальні дії, захищаючи в порядку позовного провадження належні їм права, свободи та інтереси або у випадках, установлених законом, права, свободи та інтереси інших осіб [11, с. 4]. І.А. Балюк зазначає, що за змістом господарського процесуального законодавства особами, які беруть участь у справі, вважаються ті учасники процесу, що безпосередньо зацікавлені в результаті справи, беруть участь у процесі від свого імені, здатні впливати на його перебіг [7, с. 44], оскільки наділені статусом суб'єкта підприємницької діяльності. Проте А.В. Шалагінова слушно зауважує, що така позиція видається суперечливою, оскільки суб'єкти процесу можуть впливати на перебіг і результат розгляду справи, однак не всі особи, які беруть участь у справі, мають юридичну можливість справляти такий вплив. Ідеться насамперед про тих осіб, які не наділені відповідними процесуальними правами, що надають можливість здійснювати вплив на перебіг і результат розгляду справи (наприклад, свідок, перекладач) [12, с. 44]. На підставі зазначеного А.В. Шалагінова вважає недоцільним розмежування в законодавстві понять «суб'єкт процесу» та «учасник процесу», оскільки це призводить до їх неправильного розуміння, а в деяких випадках – змішування, і пропонує застосовувати, замість словосполучення «учасник процесу», дефініцію «особа, яка бере участь у справі» [12, с. 45].

Уважаємо некоректним використання терміна «особи, які беруть участь у справі» замість «учасник процесу» із таких підстав. Змістова складова словосполучення «особи, які беруть участь у справі» включає дві складові: по-перше, вона припускає лише активну позицію осіб у процесі, по-друге, обов'язкову участь у розгляді справи. Проте вказані складові створюють занадто вузьке та непостійне коло таких осіб, оскільки чітко можна сказати лише про участь у справі судді, який обов'язково присутній на всіх судових засіданнях і виконує покладені на нього обов'язки для вирішення господарської справи. Інші учасники (навіть позивач, який ініціював розгляд справи) можуть зайняти пасивну позицію в процесі, не з'являтися й не надавати до-

казів та інших документів за вимогою господарського суду. Однак не зовсім коректним у такому випадку буде зазначати, що суд є єдиною особою, яка брала участь у справі.

При використанні терміна «учасник процесу» стає зрозумілим, що позивач і відповідач навіть у випадку їх нез'явлення на судові засідання залишаються його учасниками. Саме тому некоректним видається поділ у Кодексі адміністративного судочинства України (далі – КАС України) (глава 5) та Цивільному процесуальному кодексі України (далі – ЦПК України) (глава 4) всіх учасників процесу на осіб, які беруть участь у справі (ст. 47 КАС України, ст. 26 ЦПК України), та інших учасників процесу (ст. 62 КАС України, ст. 47 ЦПК України). І більш обґрунтованим видається таке формулювання глави 3 Кримінального процесуального кодексу України: «Суд, сторони та інші учасники кримінального провадження».

Д.М. Притика, М.І. Титов, В.С. Щербина використовують термін «суб'єкти процесуальних відносин», якими вважають осіб (громадян, громадські організації, а також їхніх посадових осіб), які здійснюють передбачені законом процесуальні дії [13, с. 63].

Але якщо певні особи не виконують в процесі ніяких дій? У такому випадку вони не є за вищевказаним визначенням суб'єктами процесуальних відносин? Видається, це занадто вузьке бачення проблеми. Наприклад, за аналізом справ у місцевому господарському суді Одеської області відповідачі по певних справах, наприклад, по справах за позовами ВАТ «Одесобленерго» про стягнення заборгованості за споживання електроенергії часто зовсім не з'являються на засідання, не надають жодних пояснень, доводів або доказів, тобто не здійснюють у процесі ніяких процесуальних дій, установлених законом. З іншого боку, якщо суд відмовить у задоволенні позову ВАТ «Одесобленерго», наприклад, за недоведеністю факту порушення правил споживання електроенергії, відповідач, хоча й залишається суб'єктом процесуальних відносин, так і не вступить реально до процесу та не буде здійснювати будь-які встановлені законом процесуальні дії. Однак, на нашу думку, відповідач завжди є суб'єктом процесуальних відносин.

Більш правильною видається позиція, що суб'єкт процесуальних відносин завжди наділений певними правами, які він може реалізувати на свій розсуд. Так реалізується принцип диспозитивності сторін, закріплений у ст. 129 Конституції України. З іншого боку, він завжди несе певні обов'язки, що витікають із судового процесу, які суб'єкт завжди повинен виконувати і яких він не може уникнути. Так, у разі задоволення позову боржник повинен сплатити борг відповідно до рішення господарського суду. І те, чи реалізував він свої процесуальні права в засіданні, на стадії виконання рішення не має ніякого значення. У цьому випадку реалізується принцип обов'язковості виконання рішення суду (ст. 129 Конституції).

У працях низки науковців, зокрема таких відомих учених, як С.Ф. Кечек'ян, А.В. Міцкевич, М.І. Матузов, М.Н. Марченко, Л.С. Явич, сформульовано та обґрунтовано тезу про тотожність понять «суб'єкт прав» і «суб'єкт правовідносин». В.М. Дем'як, навпаки, розмежовує поняття «суб'єкт права» і «суб'єкт відповідних правовідносин», указуючи, що до перших належать фізичні та юридичні особи, які мають можливість і здатність набувати відповідні права й обов'язки, а до других – особи, котрі реалізували своє право та набули обов'язки. Такі критерії, на думку дослідниці, мають бути використані для визначення господарсько-процесуального правовідношення та його суб'єктного складу. Відповідно, таким правовідно-

шенням є врегульовані нормами господарського процесуального законодавства відносини, які виникають у процесі здійснення господарським судом правосуддя щодо захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів учасників господарського судочинства [6, с. 16]. Суб'єктами господарських процесуальних правовідносин, на її думку, можна вважати насамперед суд як орган здійснення правосуддя, а також фізичних і юридичних осіб, державні й інші органи, їх посадових осіб, інших носіїв права, які володіють загальною або спеціальною правосуб'єктністю (компетенцією) і в ході судового процесу, здійснюваного на підставі порушеної в господарському суді справи, набувають статусу його учасника і стають носіями процесуальних прав і обов'язків в обсязі, відповідному ступеню їх матеріально-правового та (або) процесуального інтересу [6, с. 16].

За аналізом вищевикладеного можна підсумувати, що на сьогодні в наукових колах не сформовано єдиної позиції щодо термінології суб'єктного складу процесуальних правовідносин. При цьому вважаємо найбільш обґрунтованим використання саме термінів «учасник процесу», «учасник господарського процесу» з можливістю використання як синонімів таких термінів, як «учасник судочинства», «суб'єкт процесу», «суб'єкт процесуальних відносин», «суб'єкт процесуальних правовідносин».

Р.С. Гукасян і В.Ф. Тараненко вказують, що учасниками є такі особи, котрі мають юридичну зацікавленість і в силу зазначеного наділені правом впливати на рух господарського процесу [14, с. 66]. Тісно пов'язана із вищезазначеною теорією думка інших авторів, які визначають учасників як таких осіб, які мають у справі юридичну зацікавленість і в силу зазначеного наділені правом впливати на рух господарського процесу – їхній інтерес у процесі може бути спрямований на захист своїх прав чи охоронюваних законом інтересів або на захист прав і охоронюваних законом інтересів інших осіб у передбачених законом випадках. За цим критерієм виділяють матеріально-правовий інтерес і суспільний інтерес (державний, службовий, функціональний) [15, с. 46]. Зазначені дефініції не можна визнати досконалими, оскільки під них не підпадають судові експерти, перекладачі, свідки (у процесі вони не виступають ані «з метою захисту своїх прав та законних інтересів», ані з метою захисту «прав і законних інтересів осіб, яких вони представляють»). Зазначені особи не мають ані особистого, ані опосередкованого інтересу в процесі. Навпаки, наявність такого інтересу перешкоджає їх участі у справі як судових експертів, перекладачів або свідків. При цьому загальна теорія процесуального права вже давно відносить цих суб'єктів до важливих учасників процесу, і відмовитися від такого підходу немає підстав і сенсу, оскільки саме за допомогою цих учасників можливий усебічний, повний та об'єктивний розгляд і вирішення господарської справи.

О.М. Чапля пропонує закріпити у ст. 18 ГПК України, що учасник процесу – це фізична або юридична особа, яка наділена законом певними правами й обов'язками і вступає в процес для всебічного, повного та об'єктивного розгляду й вирішення справи [16, с. 135]. Варто зауважити, що вказану позицію фактично підтримує законодавець, який у ст. 18 ГПК України встановив, що «учасниками процесу є особи, заінтересовані в результатах справи (сторони, треті особи, прокурор, інші особи, які беруть участь у процесі у випадках, передбачених ГПК)».

Виходячи з вказаної дефініції, О.М. Чапля виділяє такі ознаки учасників господарського процесу:

1) за загальним правилом учасником господарського процесу може бути тільки юридична особа або фізична особа, зареєстрована як суб'єкт господарювання (лише у виняткових випадках позивачем по господарській справі може бути фізична особа без реєстрації як суб'єкт господарювання);

2) вступає в процесуальні правовідносини у зв'язку з подією правопорушення;

3) вступає в правовідносини для захисту своїх прав і законних інтересів;

4) закон надає цій особі певні права та обов'язки, причому залежно від статусу в процесі ці права та обов'язки можуть відрізнятися [16, с. 135].

Однак, виходячи з указаної дефініції й виявлених указаним автором ознак учасників господарського процесу, можна зробити висновки, що, по-перше, до кола учасників процесу не входить суддя господарського суду, по-друге, якщо особа не вступає в процес або має інші завдання, ніж усебічний, повний та об'єктивний розгляд і вирішення господарської справи (наприклад, з метою затягування іншої справи, пов'язаної з цією справою), то вона не є учасником господарського процесу. Але з цим не можна погодитися.

Російська дослідниця Н.О. Артеб'якіна займає позицію, згідно з якою під учасниками цивільного процесу повинні розумітися особи, котрі беруть участь у цивільному судочинстві, виконавчому провадженні, арбітражному судочинстві, третейському судочинстві та нотаріальному провадженні. Учасники цивільного судочинства – це суд загальної юрисдикції, мировий суд, що розглядають і вирішують цивільні справи, а також всі особи, наділені відповідно до процесуального закону правами й виконують обов'язки, які беруть участь у розгляді цивільної справи [5, с. 13–14]. Позитивним аспектом вказаної дефініції варто визнати віднесення до кола учасників судді (суду), однак, крім суду, дослідниця відносить до кола учасників лише тих осіб, котрі беруть участь у розгляді справи, що не можна визнати правильним.

О.Б. Муравін відносить до учасників процесу у вузькому розумінні тільки осіб, які:

а) відстоюють у справі охоронюваний законом інтерес, пов'язаний із вирішенням справи;

б) наділені широкими процесуальними правами (з покладенням відповідних обов'язків), що дозволяють здійснювати активну участь у процесі та впливати на хід і результати справи;

в) допускаються або залучаються до участі у справі особливим актом державного органу [4, с. 77] (у господарському процесі, відповідно, за ухвалою господарського суду).

Отже, указаний автор відстоює позицію, що лише особи, які активно беруть участь у судових засіданнях, «відстоюють інтерес», є учасниками процесу. Проте судовий експерт або перекладач не мають такого інтересу й не відстоюють його в процесі. Навпаки, при наявності певної зацікавленості судового експерта у вирішенні справи йому має бути заявлено відвід або він повинен заявити самовідвід у цій справі.

В.М. Тертишнік указує, що учасники процесу – це особи:

а) чия участь у справі передбачена процесуальним законодавством, при тому, що відсутні обставини, за яких закон виключає можливість їх участі у процесі;

б) вони мають певні права та обов'язки (закон визначає порядок їхньої реалізації);

в) діють у судочинстві відповідно до своїх обов'язків і прав у встановленому порядку;

г) вступають у процесуальні правовідносини;

д) несуть відповідальність за невиконання своїх обов'язків або порушення прав інших учасників [17, с. 55–56].

Загалом указану дефініцію потрібно визнати найбільш повною. Однак проаналізуємо детальніше першу ознаку учасника процесу, запропоновану В.М. Тертишніком. Наприклад, відповідно до ст. 46 Цивільного кодексу Української РСР від 18.07.1963 р. № 1540-VI, недодержання простої письмової форми, що вимагається законом, позбавляє сторони права в разі спору посилатися для підтвердження угоди на показання свідків. Частина друга ст. 414 Цивільного кодексу УРСР установлювала, що «в разі спору про тотожність речей, прийнятих на схов, і речей, які повертає охоронець, допускаються показання свідків» [18].

Аналогічно, відповідно до ст. 218 Цивільного кодексу України від 16.01.2004 р., «недодержання сторонами письмової форми правочину, яка встановлена законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом. Рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків» [19]. Частина 2 ст. 1051 Цивільного кодексу України встановлює: «Якщо договір позики має бути укладений у письмовій формі, рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків для підтвердження того, що гроші або речі насправді не були одержані позичальником від позикодавця або були одержані у меншій кількості, ніж встановлено договором» [19]. При цьому ст. 866 Цивільного кодексу України встановлює, що «договір побутового підряду вважається укладеним у належній формі, якщо підрядник видав замовникові квитанцію або інший документ, що підтверджує укладення договору. Відсутність у замовника цього документа не позбавляє його права залучати свідків для підтвердження факту укладення договору або його умов» [19].

Отже, саме ці випадки підпадають під формулювання першої ознаки, визначеної В.М. Тертишніком. Виходячи з вищевказаних ознак, автор не відносить свідка до кола учасників процесу, оскільки хоча його (свідка) «участь у справі передбачена процесуальним законодавством», але повинні бути «відсутні обставини, за яких закон виключає можливість їх участі у процесі». Проте вказане видається спірним.

Загалом визначення учасників процесу залежить від їх складу. З цього питання серед науковців також немає єдності.

Цікавою з цього приводу видається трансформація позиції В.М. Дем'як, яка спочатку відстоювала позицію про доцільність віднесення судді до учасників судового процесу [20, с. 167], однак надалі обґрунтувала висновок про помилковість визнання суду учасником господарського процесу [6, с. 16].

Так, поширеною є позиція, прихильники якої виділяють окремо так званих «лідуючих суб'єктів» (тобто суб'єктів, які здійснюють процес) [21, с. 52–53], а всіх осіб, котрі беруть участь у справі, уважають учасниками процесу [22 с. 214]. Разом із тим «лідуюча» роль відводиться суду виключно на тій підставі, що суд здійснює судочинство. Очевидно, використання такого терміна в цьому контексті потребує додаткового обґрунтування, оскільки здійсненню розгляду справи передую подання до суду позивачем позовної заяви. Тобто, обов'язок суду щодо здійснення розгляду справи кореспондує з правом позивача на подання до суду позовної заяви. До того ж вирішення судом адміністративної справи ґрунтується на доказах, які надаються іншими суб'єктами процесу. Отже, «лідуюча» роль суду у процесі є сумнівною. Також варто зауважити, що одним із основних принципів адміністративного процесу є принцип рівності осіб, які беруть

у ньому участь. Тому виділення «лідуючого суб'єкта» певною мірою суперечитиме цьому принципу [12, с. 44].

Г.М. Вулах указує, що процесуальне законодавство не надає учасникам судочинства взаємних процесуальних прав і не покладає на них процесуальних обов'язків стосовно один одного. Процесуальні обов'язки сторін – це завжди обов'язки стосовно суду. Вони відповідають повноваженням суду, а суд, здійснюючи свої правомочності щодо сторін, забезпечує своїми діями здійснення прав всім особам, які беруть участь у процесі. Наприклад, обов'язок особи, котра бере участь у справі, сумлінно користуватися всіма належними йому правами й виконувати процесуальні обов'язки, відповідає правомочності суду зажадати й домогтися від сторін відповідної поведінки. Зловживання процесуальними правами та невиконання процесуальних обов'язків тягне за собою настання несприятливих наслідків, передбачених процесуальним законодавством [23, с. 8].

Якщо зводити процесуальні правовідносини лише до двосуб'єктного складу (суд – позивач, суд – відповідач), то це заважатиме реалізації своїх прав іншим учасникам процесу.

Деякі автори обгрунтовують, що дослідження прав та обов'язків прокурора й осіб, які беруть участь від свого імені на захист прав, свобод і законних інтересів інших осіб або вступають у процес з метою давання висновку у справі, свідчить про те, що вказані особи не відносяться до категорії осіб, котрі беруть участь у справі [5, с. 10].

Н.О. Артебякіна доходить висновку, що з визначення поняття «цивільна справа» з усією очевидністю випливає положення, відповідно до якого ні прокурор, ні особи, які беруть участь від свого імені на захист прав, свобод і законних інтересів інших осіб або вступають у процес з метою давання висновку у справі, не є учасниками цивільної справи. Більше того, характер їх зацікавленості тільки підтверджує подібне положення. Безумовно, що названі особи є важливими учасниками цивільного судочинства, проте учасниками цивільної справи вони бути не можуть [5, с. 18].

Уважаємо, що до учасників господарського процесу варто відносити конкретного суддю (колегію суддів), котрий розглядають конкретний спір, а також усіх інших осіб (фізичних та юридичних), які володіють інформацією, важливою (необхідною з точки зору судді або колеги суддів) для розгляду й вирішення конкретної господарської справи.

Формулювання «можуть надати інформацію, необхідну для вирішення конкретної господарської справи» має оцінний характер і відповідний зміст. З одного боку, при бажанні вступити в процес особа повинна довести, що володіє інформацією, необхідною (важливою) для вирішення цієї господарської справи. Це стосується всіх учасників процесу, від позивача до перекладача та посадових осіб підприємств, установ, організацій. З іншого боку, суддя при залученні кожного нового учасника до справи повинен визначитися, чи володіє ця особа інформацією, необхідною для вирішення даної справи. У протилежному випадку залучення такої особи в процес не матиме значення для розгляду справи та буде затягувати її розгляд, оскільки суддя повинен буде додатково відволікатися на підтвердження повноважень цієї особи в процесі, заслуховування її позиції, тощо. Тільки при позитивній відповіді на запитання, чи володіє особа необхідною для справи інформацією, суддя вправі залучити вказану особу до участі в конкретній справі, визначившись одночасно з її статусом і наділивши певними процесуальними правами та обов'язками. Без попереднього оцінювання інформації, яка буде надана певною особою в процесі, неможливо визначитися з її місцем у процесі.

Так, незначні на перший погляд відмінності між співпозивачем і третьою особою із самостійними вимогами на предмет спору, представниками третіх осіб та посадовими особами підприємств, установ, організацій мають суттєве значення в ході розгляду справи. Особа, права й інтереси якої зачіпає судове рішення, стає учасником процесу лише в тому випадку, коли вона, по-перше, доведе, що її права та інтереси зачіпає конкретне судове рішення, а по-друге, що вона має якісь заперечення або інші дані (інформацію), які господарський суд повинен урахувати в ході перегляду господарської справи.

Суддя має попередньо оцінити інформацію з точки зору її важливості (необхідності) для вирішення конкретного господарського спору. Без цієї обов'язкової дії неможливо прийняти рішення про залучення такої особи до справи як чітко визначеного учасника справи з чітко визначеними правами та обов'язками в процесі, чого вимагає від господарського суду процесуальний закон.

Висновки. З урахуванням вищевказаного потрібно підсумувати, що під *учасниками господарського процесу* варто розуміти суддю (колегію суддів) та осіб, які наділені законом процесуальними правами й обов'язками і можуть надати інформацію, необхідну для вирішення конкретної господарської справи.

Терміни «учасники господарського судочинства», «особи, які беруть участь у справі», «суб'єкти процесуальних правовідносин», «суб'єкти процесу» можуть використовуватися лише як синоніми поняття «учасники господарського процесу», без протиставлення останньому ані за змістом, ані за структурою.

При цьому потрібно відрізнити поняття «учасник судового процесу» та «учасник судового засідання». З одного боку, можна схилитися до вкладавання більш широкого змісту до першого поняття. Учасник судового процесу – це будь-яка особа, яка має право (може) брати участь у розгляді справи, при цьому не має значення, чи присутня ця особа при розгляді справи. Наприклад, право на подання апеляційної чи касаційної скарги мають особи, які навіть раніше не брали участі у справі, але рішення якимось чином зачіпає їхні інтереси. Вони мають право, відповідно до чинного законодавства, подати скаргу, але їх неявка в судове засідання не перешкоджає розгляду господарської справи. При цьому учасник судового засідання – це завжди особа, яка присутня на засіданні й реалізує в його ході свої процесуальні права та обов'язки. Отже, учасник судового засідання – це завжди учасник процесу, але учасник процесу не завжди є учасником судового засідання.

Проте вважаємо вказану позицію дискусійною з таких підстав.

Учасниками судового засідання можуть бути не лише суддя, позивач, відповідач та інші учасники, перелічені в ст. 18 ГПК України, і навіть не тільки секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, спеціаліст, особа, яка надає правову допомогу, які знайшли відображення в нормах КАС України та ЦПК України. У судовому засіданні можуть бути присутні представники засобів масової інформації й інші особи, які, реалізуючи принцип гласності, можуть брати участь у судових засіданнях. З одного боку, вони не є учасниками процесу, оскільки не володіють інформацією, важливою для вирішення конкретної справи; з іншого – вони мають конституційне право брати участь у судових засіданнях і повинні поважно ставитися до судді господарського суду та інших учасників господарського процесу, не заважати проведенню судового засідання й висловленню позиції всіма учасниками справи, а також виконанню секретарем судового засідання своїх службових обов'язків. Суддя має право реагувати на порушення ними правил етики, дисципліни, тому їх доречно ви-

знавати учасниками судового засідання із наділенням правами, необхідними для виконання тих завдань, які вони мають досягти в ході та за підсумками участі в судовому засіданні (ці завдання взагалі не мають зв'язку з юридичним інтересом у певному результаті вирішення цієї конкретної справи), та обов'язками, за порушення яких вони можуть бути відсторонені від участі в судовому засіданні.

З урахуванням вищевказаного пропонується розуміти під *учасниками судового засідання* суддю (колегію суддів) та осіб, які знаходяться в залі судового засідання з дозволу суду незалежно від мети їх участі в судовому засіданні.

Список використаної літератури:

1. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2 т. / С.С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1981. – Т. 2. – 1981. – 360 с.
2. Скакун О.Ф. Теория права і держави : [підручник] / О.Ф. Скакун. – 3-ге видання. – К. : Алерта, 2012. – 524 с.
3. Нерсесянц В.С. Философия права / В.С. Нерсесянц. – М., 1997. – 640 с.
4. Муравин А.Б. Уголовный процесс / А.Б. Муравин. – Х. : Одиссей, 2000. – 399 с.
5. Артебякина Н.А. Теоретические и практические проблемы института лиц, участвующих в деле : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 / Н.А. Артебякина. – Саратов, 2010. – 22 с.
6. Дем'як В.М. Учасники господарського процесу в позовному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 / В.М. Дем'як. – К., 2012. – 19 с.
7. Балюк І.А. Господарське процесуальне право / І.А. Балюк. – К., 2002. – 358 с.
8. Демський Е.Ф. Адміністративне процесуальне право України : [навч. посіб.] / Е.Ф. Демський. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 496 с.
9. Калиновский К.Б. Уголовный процесс : [пособие по подготовке к экзамену] / К.Б. Калиновский, А.В. Смирнов. – 3-е изд. – М. : Питер, 2009. – 160 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://kalinovsky-k.narod.ru/p/lecture_notes/.
10. Кузьменко О.В. Адміністративний процес у парадигмі права : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 / О.В. Кузьменко. – К., 2006. – 32 с.
11. Бичкова С.С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 / С.С. Бичкова. – К., 2011. – 36 с.
12. Шалагінова А.В. Співвідношення понять «учасник» і «суб'єкт» адміністративного процесу / А.В. Шалагінова // Держава та регіони. Серія «Право». – 2014. – № 1 (43). – С. 42–46.
13. Арбітражний процес : [навч. посіб.] / [Д.М. Притика, М.І. Тігов, В.С. Щербина та ін.]. – Х. : Консум, 2000. – Ч. II. – 2000. – 416 с.
14. Арбитражный процесс : [учеб. пособ.] / под ред. Р.Е. Гукасяна и В.Ф. Тараненко. – М. : Юрид. лит., 1996. – 208 с.
15. Чернадчук В.Д. Основи господарського процесуального права України / В.Д. Чернадчук, В.В. Сухонос. – Суми, 2003. – 412 с.
16. Чапля О.М. Щодо поняття учасників господарського процесу / О.М. Чапля // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 2. – С. 132–135.
17. Тертышник В.М. Уголовный процесс : [учебник] / В.М. Тертышник. – Х. : Арсис, 2000. – 576 с.
18. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 р. № 1540-VI (Кодекс втратив чинність на підставі Кодексу від 16.01.2003 р. № 435-IV) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>.
19. Цивільний кодекс України від 16.01.2004 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № № 40–44. – Ст. 356.
20. Дем'як В. Суддя як учасник судового господарського процесу / В. Дем'як // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 10. – С. 165–167.
21. Бандурка А.М. Административный процесс : [учебник] / А.М. Бандурка, Н.М. Тищенко. – Х. : Издательство НУВД, 2001. – 353 с.
22. Кодекс адміністративного судочинства України : [наук.-практ. комент.] / [Н.О. Армаш, О.М. Бандурка, А.В. Басов та ін.] ; за заг. ред. А.Т. Комзюка. – К. : Прецедент ; Істина, 2009. – 823 с.
23. Вулах Г.М. Арбитражный суд как участник арбитражного судопроизводства : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 / Г.М. Вулах. – Саратов, 2005. – 25 с.